

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

УДК 316.04

ІГОР ЛИТВИНЕНКО,

старший викладач кафедри гуманітарно-соціальних дисциплін Запорізького інституту ім. гетьмана П.Сагайдачного

Оптимізація теоретизування в соціології на засадах системного підходу

Анотація

Розглянуто проблему еkleктичності соціологічної теорії. Запропоновано спосіб впорядкування теоретизування в соціології, який базується на ідеї вкладених системних рівнів, відповідних філософським категоріям “всезагальне”, “загальне”, “окреме” та “одиничне”. Обґрунтовано перевагу методологічного підходу до теоретизування в соціології порівняно з об’єктивним. Пропоновано системну сукупність методологічних рівнів (за мірою зменшення рівня загальності): світогляд, загальнонаукова методологія, окремонаукова методологія, одиничні методи. Показано, що теоретизування належить до рівня окремонаукової методології. Виокремлено чотири вкладених рівня в соціологічному теоретизуванні (за мірою зменшення рівня загальності): соціальна філософія, суспільствознавство, теоретична соціологія, соціологічні теорії.

Ключові слова: *соціологія, соціологічне теоретизування, методологія, вкладені системні рівні.*

Будь-яка галузь пізнання, оформляючись в окрему науку, а надто у разі перетворення на навчальну дисципліну, прагне стати впорядкованою, довершеною, гармонійною, зрештою — красивою.

Про таке мріють засновники відповідних наук, але до втілення у життя їхніх мрій іноді минають довгі роки, ба й століття. Класики соціологічної теорії — О.Конт, Г.Спенсер, Ф.Тьоніс, Г.Зимель, Е.Дюркгайм, М.Вебер —

своїми дослідженнями немовби накреслили теоретичні та методологічні напрями для становлення й розвитку соціології, але проблема полягає в тому, що ця наука до останнього часу залишається сукупністю теорій в доволі еkleктичному ключі.

Схоже, що тривалість такого стану, яка вмістила кілька поколінь соціологів, призвела до того, що він став органічно притаманним соціологічній теорії, причому настільки, що не сприймається як теоретична вада, натомість — дістав “узаконення” під вивіскою “мультипарадигмальності” [Иванов, 2005: с. 7].

Тому навіть поставивши за мету впорядкування соціологічної теорії, але залишаючись у рамках еkleктичного бачення, можна досягти результатів лише невеликого, локального масштабу.

Е.Гіденс піддавав критиці постмодернізм як “теорію суспільства” ще в 1990 році, але як альтернативу розробляв так звану “ідею рефлексивності” [Катаев, 2006: с. 184]. Аналізуючи твори класиків соціології, він прагнув знайти “точки дотику” задля побудови нової єдиної теорії, оскільки суспільні умови змінились, і вимагають змін у їх осмисленні (див.: [Иванов, 2005]).

Залишаючи поки що осторонь питання про те, чи буде це “синтезом класики” чи цілком новітнім утворенням, загострімо увагу на тому, що необхідність створення “нової єдиної теорії” в соціології не тільки усвідомлено, а й артикульовано і навіть аргументовано з боку поважного дослідника.

Отож, питання полягає в тому, чи є сьогодні засіб все-таки здійснити впорядкування соціологічної теорії та методології, і що саме може бути таким засобом.

Візьму на себе сміливість стверджувати, що такий засіб існує в науці вже більш як півстоліття, і це — системний підхід. Зазначмо, що змішування в одну множину різнорівневих явищ є найяскравішим індикатором нерозуміння ідеї саме системних вкладених рівнів, а вможлиблюється таке тоді, коли дослідник перебуває в руслі описової, текстової парадигми, що відповідає так званій “методології постмодернізму” [Катаев, 2006: с. 191].

Тому мета цієї статті полягає в тому, щоб показати, що системний підхід може розв’язувати проблему теоретизування в соціології, окреслюючи різнорівневі теоретичні побудови, надаючи адекватного місця і розуміння кожній із них, оптимально співвідносячи *всезагальне, загальне, окреме та одиничне*. Саме цей підхід несуперечливо синтезує такі різноспрямовані тенденції в соціологічному теоретизуванні, як, з одного боку, прагнення до єдиної соціологічної теорії та уніфікації її фундаментальних категорій, а з іншого — існування безлічі теоретичних побудов та толерантне ставлення до наявності різноманітних одиничних зразків соціологічного теоретизування й відповідних методологічних засобів.

Завдання на шляху досягнення поставленої мети такі:

- експлікувати діалектичність зв’язку теорії і методології, показавши доцільність саме методологічного способу в створенні теоретичних побудов;

- обґрунтувати вкладеність методологічних рівнів, які дали б змогу оптимізувати соціологічне теоретизування і відповідали б категоріям діалектики: *всезагальне, загальне, окреме та одиничне*;
- розглянути окремонауковий методологічний рівень у плані соціологічного теоретизування як системне утворення, що за законом фрактальності складається також із чотирьох вкладених рівнів, та окреслити кожен із них;
- обґрунтувати думку щодо несуперечливого поєднання всезагального, загального, окремого та одиничного в соціологічній теорії на підставі системного підходу, зокрема — розуміння вкладених системних рівнів.

Співвідношення теорії та методології є діалектичним. З одного боку, можна стверджувати, що метод у широкому розумінні є продуктом теорії. Справді, якщо теорія — це пояснювальна система, то вона має містити вказівку на те, як її побудовано, і як її збагачувати емпіричними матеріалами для подальшого розвитку знання в цілому.

Але можна рухатися й у зворотному напрямі — від методу до теорії. Якщо йдеться про наукове пізнання, то однією із його значущих характеристик — поряд з усвідомлюваністю — є насамперед організованість. Це означає, що перед тим, як доступитися до пізнання, науковець уже має у розпорядженні його засоби, тобто методологічний арсенал. Керуючись такими міркуваннями, можна зробити такі попередні зауваження.

1. Виникнення методу з теорії є властивішим для повсякденної свідомості, коли роздуми з приводу об'єкта набувають цілісності і, зрештою, обрисів теорії. Проміжний одиничний продукт у такому випадку виглядає досить своєрідно і має назву "есе" — щось між наукою і белетристикою. І тільки в разі досить відповідних до правил наукового пізнання теоретичних зразків постає і розв'язується питання — як такий зразок було отримано, з надією, що так само в майбутньому схожий шлях приведе до нових здобутків. Саме так з'являються методологічні моменти як результат теоретизування, яке досягло наукового рівня.
2. Розвинене наукове знання має свої методологічні здобутки, які дають змогу розвивати подальші дослідження. Ці здобутки так само зазнають певного розвитку з ускладненням знання про об'єкт. Зрештою, методологія наукового пізнання досягає високого рівня універсалізації, а конкретніші моменти в її застосуванні саме і пов'язані з особливостями досліджуваних об'єктів. Отже, первинність методу стосовно теорії переважає саме у випадку наукового пізнання.

Вагоме місце і високий рівень розвитку методології в науковому пізнанні не підлягають сумніву. Схоже на те, що вся сукупність того, що до неї належить, має виглядати впорядковано, для чого слід застосувати ідею вкладених системних рівнів.

Цікавим для нас є те, що в самому існуванні категорій діалектики *всезагальне, загальне, окреме та одиничне* вже наявна системна вкладеність, хоча явно про це майже ніде не йдеться, оскільки історично ці категорії були

окреслені значно раніше, ніж оформився системний підхід як універсальна загальнонаукова методологія. Це лише зайвий раз підкреслює те, що сам системний підхід органічно вкладений у діалектичний світогляд.

Як уже зазначалося, теоретизування в соціології традиційно базується на особливостях навіть не предмета, а об'єкта. Універсальне теоретизування має бути таким, що дає змогу досягнути будь-який об'єкт, а тому будуватися на основі методологічних, а не об'єктних моментів.

Адекватність теорії та методології будь-якому вибраному для дослідження об'єктові існувала як проблема, яку на сьогодні розв'язано в рамках системного підходу, і бачення реальності як “упорядкованої складності” [Каган, 1974: с. 24] є неабияким його завоюванням.

Таким чином, соціологічна теорія має впорядковуватися насамперед через окреслення різнорівневих методологічних засобів. Попередньо зазначмо, що коли йдеться про “рівні”, то мається на увазі їхня системність, ієрархічність, вкладеність.

Перш ніж окреслити наповнення їх, доцільно реконструювати саме поняття “рівень”. У найпростішому розумінні воно позначає певну кількісну вираженість — наприклад, рівень води у водоймищі або поверх у будинку. В такому сенсі слово “рівень” і досі використовують у повсякденній мові.

Але в методології системного підходу поняття рівня пов'язане з поняттями “надсистема” й “підсистема”, тому між рівнями тут імплікуються такі співвідношення, що можуть вербалізуватися через певні пари діалектичних протилежностей: зовнішнє/внутрішнє, загальнє/окреме, ціле/частина, потенційнє/актуальнє, причина/наслідок та інші, менш суттєві.

Отже, розгляд рівнів у будь-якому об'єкті є засобом з арсеналу принципів системного підходу, основні з яких такі:

- система складається з *компонентів*, котрі перебувають між собою в певних *зв'язках* (цей принцип дає основу так званому “компонентно-структурному аналізу”);
- окрім “горизонтальних” зв'язків між компонентами система має також “вертикальні” (цей принцип підводить до розуміння ієрархічних системних рівнів і дає поняття надсистеми та підсистеми);
- властивості системи визначаються властивостями компонентів, але не зводяться до їхньої простої суми (цей принцип — цілісності — виводить нас також на статичний та динамічний аспекти дослідження через категорії *устрій/функціонування* — з огляду на те, що цілісні системи завжди функціонують, а також на діалектичне розуміння *матерії*, котра існує у формі *руху*).

Для впорядкування методологічних засобів звернімося до поглядів Г.Андрєєвої [Андрєєва, 1994: с. 11] в контексті розгляду методологічних основ спеціальної науки: “У сучасному науковому знанні терміном “методологія” позначають три різні рівні наукового підходу”. Далі авторка розшифровує зазначені методологічні рівні: загальна методологія, спеціальна методологія, методичні прийоми.

Хоча тут зазначено три рівні, перший з них постає немовби як сукупність двох: “Загальна методологія — деякий загальний філософський

підхід, загальний спосіб пізнання, що його приймає дослідник”. Г.Андреєва зазначає, що загальна методологія формулює деякі найзагальніші принципи, яких дослідник дотримується, причому він може робити це не цілком свідомо. Наостанок щодо цього рівня читаємо, що як загальну методологію різні дослідники використовують “різні філософські системи” [Андреєва, 1994: с. 12]. Тобто, називаючи цей рівень загальнонауковим, авторка робить акцент радше на світоглядному рівні. На мою думку, доцільно ввести тут два рівні — світоглядний і загальнонауковий.

Дещо схоже бачимо й і у спеціальному посібнику “Методологія наукового дослідження” вже пізнішого часу: “В сучасному наукознавстві успішно працює багаторівнева класифікація методів наукового пізнання, згідно з якою за ступенем загальності .. методи ... поділяються на *всезагальні філософські, загальнонаукові, окремонаукові, дисциплінарні та міждисциплінарні* методи дослідження” [Баскаков, Туленков, 2004: с. 22].

У цьому варіанті замість методологічних рівнів позначено “методи за ступенем загальності”, що не зовсім коректно саме з точки зору системного співвідношення рівнів — адже кожен із них не постає як самостійний метод у конкретному дослідженні...

Ще одна вада — відсутність рівня одиничних методик, натомість “дисциплінарні методи” уособлюють окремонауковий методологічний рівень, а “міждисциплінарні” свідчать про змістовну складність предмета різних досліджень, але також за своїм статусом посідають той самий окремонауковий рівень.

Г.Андреєва визначає окремонаукову (або спеціальну) методологію як сукупність методологічних принципів, застосовуваних у певній галузі знань [Андреєва, 1994: с. 13]. Цей рівень, на її думку, співвідноситься з фундаментальнішими таким чином: спеціальна методологія є реалізацією філософських (додамо тепер від себе — й загальнонаукових) принципів стосовно специфічного об’єкта дослідження.

Щодо рівня одиничних методологічних засобів, то його Г.Андреєва визначає як сукупність конкретних методичних прийомів дослідження, що найчастіше позначається словом “методика”. До цього вона додає, що в англійській, наприклад, немає такого слова, і під методологією дуже часто мають на увазі лише методіку. Там же зазначається, що конкретні дослідницькі методики не є “абсолютно незалежними від більш загальних методологічних міркувань” [Андреєва, 1994: с. 13]. Ця слушна за змістом теза передуює окресленню сутності запропонованої ієрархії рівнів як методологічної вимоги, яка полягає в тому, щоб не допускати “зведення усіх методологічних проблем лише до рівня методіки”, а головний висновок є цілком системним: хоч би які емпіричні або експериментальні методики ми застосовували, їх не можна розглядати “ізолювано від загальної та спеціальної методології”. Це означає, що будь-який методичний прийом завжди застосовується в певному “методологічному ключі”, тобто за умови розв’язаності низки принципівіших питань дослідження. Діалектика цієї вимоги така, що й філософські та загальнонаукові принципи “не можуть застосовуватись у дослідженнях кожної науки безпосередньо: вони заломлюються крізь принципи спеціальної методології” [Андреєва, 1994: с. 14].

Ще раз зазначу, що таке розуміння співвідношення між методологічними рівнями є цілком системним, тож доцільно скористатися ним повною мірою, уточнивши лише змістове наповнення методологічних рівнів. З огляду на запропоноване Г.Андреевою та О.Баскаковим, систему методологічних рівнів можна подати схематично (див. рис.).

Окреслені методологічні рівні є вкладеними, загальність кожного з них зменшується від всезагального до одиничного. Застосовуючи принцип “боротьби протилежностей”, зазначмо — коли щось у якомусь напрямі зменшується, то протилежне — збільшується. Тому трикутник методологічних рівнів слід доповнити таким самим чотирирівневим трикутником, але “поставленим на вершину” (див. рис.).

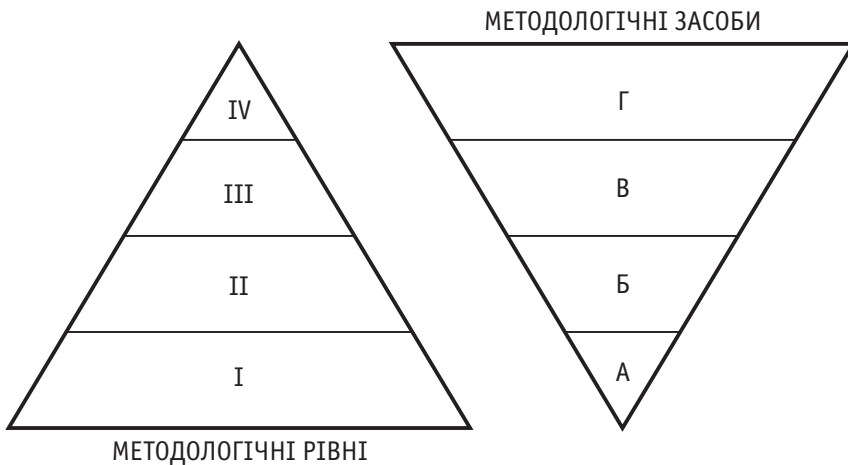

Рис. Методологічні рівні та методологічні засоби

Таким чином, маючи на гадці формальну відповідність методологічних рівнів та засобів, належить окреслити їх змістову відповідність.

Як уже зазначалося, найфундаментальніший рівень (I) посідає світогляд, репрезентований змістовно такою філософською побудовою, як діалектичний матеріалізм (рівень А). Вершина трикутника тут символізує те, що світоглядні засади мають бути єдиними для всього наукового пізнання. Так, діалектичний матеріалізм виконує таку функцію через свої категорії, а також основні закони.

Другий методологічний рівень (II) відповідає загальнонауковій методології. Тут має розташуватися системний підхід (Б) з його категоріями та принципами.

Він має майже той самий рівень загальності, що й світогляд, але слід зазначити кілька моментів.

1. Деякі категорії діалектики не просто перекладаються мовою категорій системного підходу; вони набувають нової методологічної якості. Наприклад, найфундаментальніші категорії буття — *річ* та *властивість* — лише констатують те, що взагалі існує у світі, а у системному підході вони постають як *компонент* і *зв'язок*, орієнтуючи пізнання знаходити компоненти і зв'язки між ними у досліджуваному об'єкті.

2. Системному підходу (порівняно з діалектичним матеріалізмом), при-
таманні не тільки ширші пізнавальні можливості, а й те, що він збагачує,
упорядковує сам себе, і зрештою це приводить до його нової методологічної
якості.

Третій методологічний рівень (III) містить окремонаукову методоло-
гію. Саме із виходом на цей рівень з необхідністю з'являється теорія,
оскільки вона й окреслює об'єкт, предмет окремої науки; і коли справа дохо-
дить до розбудови цієї науки, то теорія і методологія утворюють нерозрив-
ний комплекс.

У випадку, коли йдеться про соціологію, на цьому рівні відбувається
соціологічне теоретизування (B).

Саме за такого погляду стає видно, що діалектика теорії та методу набу-
ває певної спрямованості: з одного боку, теорія для своєї побудови має вико-
ристовувати фундаментальні методологічні засоби; з іншого — теорія вибу-
довує методи більш конкретного рівня, тобто створює одиничні методик в
рамках своєї окремої науки.

Розширення трикутника методологічних засобів на цьому рівні покли-
кане ілюструвати варіативність теорії щодо різних аспектів об'єкта, а також
необхідність для теорії обґрунтування та створення різноманітних дослід-
ницьких засобів наступного рівня — одиничних методик, для яких на цьому
рівні “готується підґрунтя”.

Отже, останній методологічний рівень (IV) відповідає розмаїттю оди-
ничних дослідницьких методик (Г), спрямованих на емпіричне осягнення
об'єкта.

Таким чином, соціологічна теорія немовби “вписується” в методоло-
гічну структуру, яка виглядає як чотирирівнева побудова. Саме так можна
вирішити теоретико-методологічну проблему соціології, а точніше — су-
перечність між потребами, з одного боку, в уніфікації теорії та методології, а
з іншого — в наявності різноманітних одиничних дослідницьких методик,
котрі мають відповідати такому неоднозначному соціологічному об'єкту.

Власне теорія, відповідно до особливостей цього методологічного рівня
(окремонаукового), перебуває в межах між світоглядно-загальнонауковим і
емпірично-дослідницьким рівнями.

Таким чином, вона покликана здійснити “перехід” від одного рівня до
іншого. Наявність численних теорій різного ступеня загальності існує сьо-
годні як неструктурована множина, кількість елементів якої збільшується з
часом, не спричиняючись до якогось упорядкування. Його можна досягти,
також уявивши цей теоретико-методологічний шар як чотирирівневий,
взявши до уваги, що в соціологічному теоретизуванні простежуються свого
роду “пласти”, котрі перебувають у певних співвідношеннях між собою. В
динаміці розгортання самого процесу теоретизування в будь-якому одинич-
ному дослідженні вони виглядають як його етапи, але що вони являють со-
бою у статичі?

У цьому утворенні найфундаментальніший рівень посідатиме **соціаль-
на філософія**. Вона покликана як наука про найзагальніші закони буття за-
стосовувати їх до свого специфічного об'єкта — суспільства.

На цьому рівні доцільно говорити про те, що:

- людина в принципі є соціальною істотою;
- людське існування відбувається у спільнотах, а історичний розвиток цих спільнот зумовив до виникнення особливої якості — соціальності, котра із часом вдосконалювалася, набуваючи ознак певних соціальних структур, а потім — інститутів, вінцем серед яких стало утворення держави як соціального явища;
- людська спільнота останніх новітніх часів набуває дедалі більше ознак глобалізації;
- розвиток суспільства є нескінченним, а його закони й механізми потребують вивчення; на зазначеному рівні лише констатуються ці положення і, так би мовити, “ставляться завдання” для досліджень на наступних рівнях, як це відбувається в окремих науках. Хоча пошуки універсальних закономірностей можуть отримувати чергові поштовхи завдяки новим здобуткам у прикладній сфері дослідження *соціального*.

Наступний рівень посідає **суспільствознавство**. На цьому рівні доцільно говорити про вивчення різних суспільств, котрі існували в минулому і в сьогоденні. Теоретизування на цьому рівні наближається до пошуків у царинах з історії, культурології, етнографії.

Соціологічні здобутки цього рівня вимагають конкретніших теоретико-методологічних засобів. Зокрема, часто виникає необхідність так званого порівняльного аналізу — тоді й критерії мають бути зіставлюваними, але на сьогодні вони не обов’язково універсальні й не завжди уніфіковані, якими мали б бути в рамках єдиної соціологічної методології.

Далі маємо **теоретичну соціологію**, завдання якої полягає в розбудові теоретико-методологічних засобів осягнення соціальної дійсності. Це справжній осередок окремонаукового методологічного рівня, який утворює саму “будівлю” соціології, ґрунтуючись, своєю чергою, на більш фундаментальних речах.

Однак у разі побудови “на пустому місці” соціологічна теорія нагадує дерево без коріння. Теоретико-методологічні проблеми соціології походять з її відриву від загальнонаукових методологічних засад. Генеральною проблемою сучасної соціології, на мою думку, є відсутність єдиної уніфікованої теоретико-методологічної основи.

Результатом цього є так звана мультипарадигмальність соціологічної теорії, що призводить до своєрідності наступного рівня теоретизування — наявності різноманітних соціологічних теорій, мало поєднаних одна з одною.

Утім, Р.Мертон запропонував методологічний принцип, що полягає в запровадженні “теорій середнього рівня” в соціології. Вони мають бути менш абстрактними і розкривати поняття щодо обмеженого кола явищ.

Отже, **соціологічні теорії** — останній рівень соціологічного теоретизування, і у зв’язку з цим вони набувають рис “одичності”. Теорії справді є “одичними” породженнями для пояснення певної предметної царини в межах розгляду різних соціологічних об’єктів. Якби існувала єдина уні-

фікована соціологічна теорія на попередньому рівні теоретизування, то сукупність соціологічних теорій виглядала б як підмножина єдиної теорії, до того ж — структурована на її засадах. Натомість одиничні теоретичні побудови мають довільний, іноді “ізольований” характер, часто їх декларують як “парадигми”, “концепції”, хоча насправді можна вважати вченнями або школами.

Висновки

Англійські соціологи Т.Джонсон, К.Дандекер та К.Ешворт прагнули довести, що витримати оптимальне співвідношення теоретичного та емпіричного можливо тільки за наявності гідної теорії, але в соціології саме це є проблематичним: “Більшість соціологів визнавали, що хоча соціологічні узагальнення не можуть поки що (а деякі вважали, що ніколи) досягти точності й універсальності, попри те накопичення соціологічного знання (вираженого в узагальненнях, логічна форма яких наближена до відповідної теорії природничих наук) має бути загальною метою” [Джонсон, Дандекер, Ешворт, 1993].

На думку дослідників, цьому стає на заваді передумова “фрагментації”, що лежить всередині самої теоретичної соціології. Процес подрібнення спеціалізованої “теорії” на дедалі більшу кількість шкіл та напрямів зайшов ... далеко” [Джонсон, Дандекер, Ешворт, 1993].

Прагнучи вирішити цю проблему, вони зазначали: “Наголошуючи умови єдності соціології, яка здається декому фатально фрагментованою, ба й хаотичною дисципліною, ми не намагались об’єднати “соціологію”, трактуючи її з позицій якоїсь однієї, пріоритетної для нас стратегії, ми схильні до того, щоб кожна стратегія “говорила сама за себе”, не виключаючи при цьому інші точки зору” [Джонсон, Дандекер, Ешворт, 1993].

Таким чином, наявна проблема можливості створення єдиної загальної соціологічної теорії, до спроби розв’язання якої бралися численні дослідники. Зокрема, Е.Гіденс вважає, що “класика” може слугувати відправною точкою для розбудови нової єдиної теорії, аргументуючи це тим, що зміна суспільних умов припускає і зміни в їх осмисленні [Катаев, 2006: с. 184].

На мій погляд, розв’язати цю проблему можна на підставі системного підходу. Тоді єдність соціології (насамперед — теорії) виглядатиме як дерево, що має своє коріння у єдиному світогляді; стовбур — як загальнонаукову, так само єдину, методологію, а саме системний підхід; розгалуження на гілки, гілочки й листя — як теоретичні напрями, окремі теорії та одиничні зразки теоретизування.

Отже, розглядуваний підхід полягає в окресленні ієрархічно вкладених методологічних рівнів. Співвідношення між такими рівнями досить складні, але різні їх аспекти дуже експлікуються змістовно через категорії діалектики: загальне/окреме (а також всезагальне/одиничне), внутрішнє/зовнішнє, формальне/змістовне, причина/наслідок; теоретичне/практичне; а також загальнонаукові категорії: фундаментальне/прикладне, потенційне/актуальне тощо.

Урахування цих співвідношень якнайповнішою мірою визначає успіх як наявних, так і подальших наукових пошуків.

Література

Андреева Г.М. Социальная психология / Андреева Г.М. — 3-е изд. — М. : Наука, 1994. — 325 с.

Методология научного исследования : учеб. пособие / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. — 2-е изд., испр. — К. : МАУП, 2004. — 216 с.

Иванов Д.В. Парадигмы в социологии : учеб. пособие / Иванов Д.В. — Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. — 72 с.

Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / Каган М.С. — М. : Политиздат, 1974. — 328с.

Катаев С.Л. История социологии : конспект лекций / Катаев С.Л. — Запорожье : ГУ “ЗИГМУ”, 2006. — 208 с.

Джонсон Т. Теоретическая социология: условия фрагментации и единства / Джонсон Т., Дандекер К., Эшуорт К. // Thesis. — 1993. — Вып. 1.